

SOTSIOLINGVISTIK METODLARNING TURLARIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Amanturdiyeva Muborak Rahmonqulovna,
Termiz Davlat Universiteti, Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi
II-bosqich magistranti muborakomonturdiyeva043@mail.com

Annotasiya

Maqolada muallif sotsiolingvistika va uning turlari, uning metod turlari, sotsiolingvistikani o'rganishdagi to'siqlar, sotsiolingvistikada foydalaniladigan texnologiyalar haqida so'z yuritgan.

Kalit so'zlar: makro sotsiolingvistika, mikro sotsiolingvistika, nazariy sotsiolingvistika, tajribaviy sotsiolingvistika, til sotsiologiyasi, amaliy sotsiolingvistika, sotsiolingvistik metodlar, manba to'plash metodlari, kuzatish metodi, so'rovnoma metodi, yozma manbalarni umumilmiy tahlil metodi, bevosita aralashma kuzatuv metodi.

Sotsiolingvistik materiallarni taqdim etishning ham o'ziga xos xususiyati bor. Bundan tashqari to'plangan, qayta ishlangan va statistik mezonlar yordamida baholangan material til va ijtimoiy institutlar o'rtasidagi obyektiv qonuniyatlarga asoslangan aloqalarni ko'rsatib bera oladigan sotsiolingvistik talqinga muhtoj bo'ladi [1]. Sotsiolingvistlar ma'lumot to'plashda ko'proq kuzatish va turli xil so'rovnomalardan, shuningdek, yozma manbalarni umumilmiy tahlil metodidan foydalanadilar. Tabiiyki, ko'pincha bu metodlar qorishtiriladi: yozma manbalarning dastlabki tahlilidan keyin tadqiqotchi muayyan taxminni shakllantiradi va uni kuzatish jarayonida tekshiradi; to'plangan ma'lumotlarni tekshirish uchun u o'zini qiziqtirgan ijtimoiy uyushmaning ma'lum qismini so'rovga tortishi ham mumkin. Sotsiolingvistlar oddiy kuzatuv bilan bir qatorda ba'zan bevosita aralashma kuzatuv metodini qo'llaydilar. Insonlar xulqini o'rganuvchi bevosita kuzatuv usulida kuzatuvchining o'zi ham kuzatilayotgan guruh a'zosiga aylanadi. Bunda kuzatuvchi kuzatilayotgan ijtimoiy guruh a'zolaridan biron-bir belgisiga ko'ra, masalan, millati, tili va boshqa belgilari bilan ajralib turmasligi kerak. Chunonchi, yevropalik kuzatuvchi xitoyliklar yoki negrlar guruhida bevosita kuzatuv olib borolmaydi; katta yoshdagi tadqiqotchining o'smirlar guruhi bilan o'tkazilayotgan kuzatuvga to'liq moslashib ketishi qiyin bo'ladi; shaharlik dialektologni qishloq aholisi o'z muhitiga begona odam sifatida qabul qiladi. Masalan, mashhur rus tilshunosi Y. D. Polivanov yapon tilining Nagasaki dialektini o'rganish jarayonida uni shunchalik yaxshi

o‘zlashtirib olgan ediki, hatto, unda bemalol gapira olgan; biroq bu holat mahalliy aholida salbiy munosabat uyg‘otgan [2]. Yaponlar xorijlik olimni har qanday vaziyatda ham “o‘ziniki” hisoblashmagan.

Agar bunday to‘siqlar bo‘lmasa, kuzatuvchi guruhga “xuddi hamma kabi” singib ketgan bo‘lsa, u o‘z kuzatuvchilik maqsadlarini, xatti-harakatlarini bemalol yashirishi mumkin. “Oshkor qilish” omadsizlikka olib keladi, ba’zi hollarda, hatto, kuzatuvchi hayotiga tahdid solishi ham mumkin. Bunga quyidagi misollarni keltirish mumkin. Ikki yevropalik etnograf darveshlarning turmush tarzi, xulq-atvori va tilini o‘rganish maqsadida ko‘chmanchi musulmonlarga qo‘shilib, ular orasida o‘zlarini xuddi darveshlardek tutishgan. Darveshlar ham olimlarni “o‘ziniki” deb qabul qilishgan. Biroq olimlarning musiqiy ohangga oyoqlarini g‘ayriixtiyoriy qimirlatib o‘tirishlari ularni fosh qilib qo‘ygan, chunki bunday odat darveshlarga xos bo‘lmagan. Yoki filolog mahbus bilan yuz bergan voqea ham ko‘pchilikka ma’lum bo‘lgan. Filolog qamoqxonada o‘g‘rilar jargonini mahbuslardan yashirincha yozib olishga harakat qilgan. Biroq olimning ziyoli qiyofasi jinoyatchilarni shubhalantiradi va uni fosh qilishib, “sotqin” deb hisoblashadi. Tadqiqotchi bu mashg‘ulotining ilmiy tomonini zo‘rg‘a tushuntirib, isbotlab bergandan keyin jinoyatchilarning o‘zlari unga material to‘plashda yordam berishgan [3].

Tashqi kuzatuvda ham, bevosita kuzatuvda ham kuzatuvchi kuzatilayotgan nutqiy materialni qayd etib borishi kerak. Bu ikki xil usulda – qo‘lda yozish yoki instrument vositasida amalga oshirilishi mumkin. Qo‘lda yozish usuli juda qulay bo‘lib, u maxsus tayyorgarlikni talab qilmaydi. Qog‘oz va qalam bo‘lsa, quloqlar nutqdagi muayyan dalillarni qabul qilishga “shay bo‘lsa”, kuzatilayotgan obyekt (kishi yoki kishilar guruhi) tadqiqotchining maqsadini payqamasa yoki bundan xabardor bo‘lsa ham qarshilik qilmasa, qayd nisbatan oson va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin. Ayniqsa, bu usul nutqiy oqimda faqvuodda kam uchraydigan so‘zlar, so‘z shakllari va sintaktik konstruksiyalarni kuzatishda samarador hisoblanadi. Agar vazifa alohida dalillarni emas, balki ravon nutqni, muloqot jarayonida kishilarning dialogik o‘zaro munosabatlari va talaffuz xususiyatlarini, ohang va nutqiy muomalani to‘laligicha tekshirishdan iborat bo‘lsa, u holda, qo‘lda yozish samarali bo‘lmaydi. Unda kuzatuvchi nutqiy zanjirdagi ba’zi xossalarnigina qayd etishga ulguradi va bu zanjirlarni tanlash har doim subyektivligicha qoladi.

Shuning uchun zamonaviy sotsiologiyada tadqiq qilinayotgan og‘zaki nutqqa doir aksariyat masalalarning yechimida instrumental texnikani, xususan, magnitofon va diktofonlarni (xatti-harakat va imo-ishorali muloqotlarni qayd qilishda videokameralardan ham foylaniladi) qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Mazkur vositalardan ochiq yoki yashirin foydalanish mumkin. Qayd qiluvchi vositalardan ochiq foydalanganda kuzatuvchi informantlarni o'z maqsadi (haqiqiy yoki yolg'on) haqida ogohlantiradi va kuzatuv jarayonida o'rganilayotgan individlar nutqidagi tabiiy muomalani u yoki bu darajada bo'g'ib qo'yuvchi mikrofon ta'sirini kamaytirishga harakat qiladi. Biroq so'zlovchi o'z nutqini qayd qilinayotganligini bilmaganda uning nutqi ko'proq tabiiy va erkin chiqadi. Shuning uchun sotsiologvistiklar imkon qadar yashirin vositalardan keng foydalanishadi. Buning imkoni bo'lmagan holatlarda ayrim tadqiqotchilar ochiq va yashirin vositalardan aralash foydalanishadi. Masalan, U. Labov o'zining informantlari bilan ishlash jarayonida magnitofon va videokameradan ochiq foydalangan. Tanaffus paytida informantlar bir-birlari bilan erkin muloqotga kirishgan chog'ida esa magnitofon va videokamerani yashirin qo'llagan [4].

Sotsiologvistikada anketalashtirish, og'zaki so'rovlar, testlar va ma'lumotlar to'plashning boshqa usullari ham keng qo'llaniladi. Bu usullar tilni egallashdagi ma'lum qonuniyatlarni aniqlashtirish va shu tilda so'zlashuvchilarning u yoki bu muloqot sharoitlarida til qo'llashlarini tekshirishga qaratilgan.

Adabiyotlar

1. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. –М., 2001. –С. 190-191.
2. Сугито Миеко. Нагасакикэн-миэмура-ни окэру Порива: но-фу (Поливанов в деревне Миэ префектуры Нагасаки) // О:сака-сё:ин-дзесидайгаку-ронсю: (Труды женского колледжа Осака-сёин). - № 20. - Осака, 1983. –С. 199.
3. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. –М., 2001. –С. 202.
4. Labov W. The effect of social mobility on linguistic behavior // Sociological Inquiry. 1966. Vol. 36. № 2.

